

Neolitski pečatniki-žigi: primeri fragmentarnih kulturnih biografij

Neolithic Stamp-seals: Examples of Fragmentary Cultural Biographies

© Agni Prijatelj

Izvleček: V članku predstavljam arheološke in eksperimentalne podatke o neolitskih pečatnikih-žigih jugovzhodne Evrope. Z rabo konceptov ponujenosti, omejitvev in kulturnih biografij oblikujem drugačen pogled na njihovo izdelavo, rabo in simbolne vrednosti. Zagovarjam tezo, da so bili pečatniki-žigi vpeti v različne pomenske mreže, njihovi motivi pa nosilci specifičnih informacij.

Ključne besede: neolitik, jugovzhodna Evropa, pečatniki-žigi, delovanje, ponujenosti, omejitve, kulturne biografije predmetov

Abstract: The article presents the archaeological and experimental data on the Neolithic stamp-seals of SE Europe. A different account of their production, consumption and symbolic values is proposed by employing concepts of affordances, constraints and cultural biographies. It is argued that stamp-seals were included in various networks of meaning and that motifs probably conveyed specific information.

Keywords: Neolithic, southeast Europe, stamp-seals, agency, affordances, constraints, cultural biographies of objects

Uvodni rebus

Večino arheoloških problemov zaznamuje dejstvo, da je količina manjkajočih podatkov (skoraj) večja od količine dostopnih. Eden šolskih primerov takšnih arheoloških rebusov so prav neolitski pečatniki-žigi z najdišč jugovzhodne Evrope. Ključno vprašanje, ki v primeru teh predmetov ostaja neodgovorjeno, je sledeče: na katere materiale so ljudje v neolitiku odtiskovali preproste geometrične motive s temi orodji? Ker se odtisi v arheološkem zapisu niso ohranili, se bistveno težje približamo tudi odgovorom na vprašanja kdo, zakaj, kdaj in kako je te predmete uporabljal. Ob številnih vprašanjih, ki jih pečatniki-žigi porajajo, in redkih odgovorih, ki jih ponujajo, se zato včasih zdi, da spominjamo vsi, ki se ukvarjamo s fenomenom teh predmetov, na človeka, ki skuša s preučevanjem zelo starega, oguljenega čopiča z nekaj ostanki barve ugotoviti, ali je bila s čopičem naslikana Št. 8 Marka Rothka, je bil čopič morda rabljen za poslikavo na stotin bombažnih majic, se je lastnik s čopičem podpisoval ali ga je vendarle uporabljal za ličenje. Omenjena prispodoba ponazarja ključen problem, povezan s preučevanjem neolitskih pečatnikov-žigov jugovzhodne Evrope: na voljo nam je orodje, ne pa tudi končni izdelek. In vendar želim v pričujočem članku pokazati, da lahko z drugačnim pristopom k preučevanju uzremo prizore iz življenj teh orodij, morda najdemo (delen) odgovor na katero od zgoraj zastavljenih vprašanj, predvsem pa spremenimo pečatnike-žige iz zaprašenega teoretskega konstrukta nazaj v konkretne snovne predmete, ki so vizualno in taktilno izjemno ekspresivni.

Za začetek pa nekaj osnovnih podatkov o obravnavanih predmetih, njihovih objavah in strukturi pričujočega članka. Neolitski pečatniki-žigi se prvič pojavijo na najdiščih jugovzhodne Evrope v okviru starejšeneolitskih kultur Karanovo I-II, Protosesklo in Starčevo-Körös po letu

6500 BC, sočasno s prvim pojavom slikane keramike (Makkay 1984, 72; Bailey 2000, 105). Distribucija pečatnikov-žigov se v času starejšega, srednjega in mlajšega neolitika spreminja: večina starejšeneolitskih primerkov je bila odkrita na najdiščih centralnega in vzhodnega Balkana, na skrajnem severnem robu Starčevo-Körös-Čris kompleksa (Budja 1998, 220). Srednjeneolitskih primerki so skoncentrirani zlasti na prostoru Grčije ter prostoru kultur Tordos in Porodin, mlajšeneolitski pa na prostoru kulture Gumelnița (Makkay 1984, 73-93).

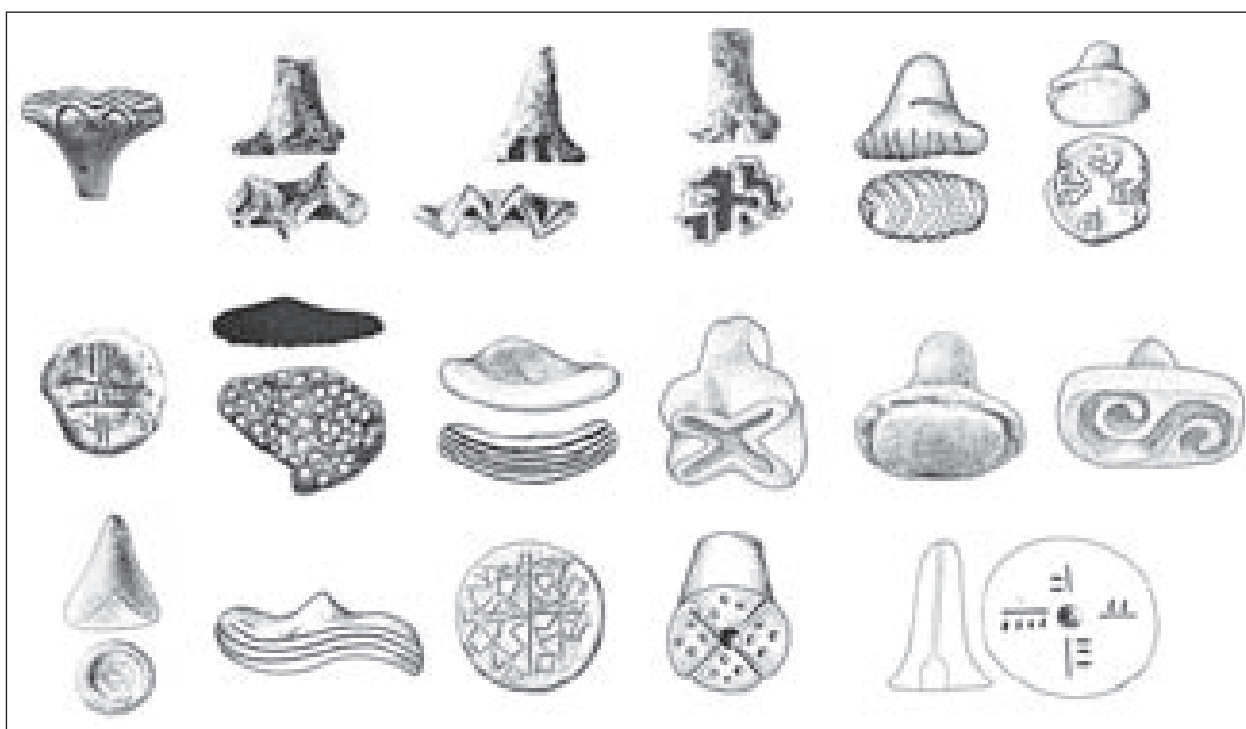
O neolitskih pečatnikih-žigih jugovzhodne Evrope je pisala množica arheologov z različnih teoretskih in metodoloških pozicij. Pečatniki-žigi so predstavljeni v monografijah, člankih, objavah konferenčnih prispevkov in splošnih pregledih evropske prazgodovine oz. neolitika (Prijatelj 2007b, 232). Znotraj arheološke literature, ki se ukvarja z neolitskimi pečatniki-žigi jugovzhodne Evrope, ne obstaja enotna terminologija za opazovani fenomen. Avtorji drobna orodja, namenjena reproduciranju vizualnih znakov na nek drug material, označujejo za *pintadere*,¹ *žige*,² *pečatnike*³ ali *pečatnike-žige*⁴ (podrobneje o problematiki terminologije Prijatelj 2007b, 232-234). Nekateri arheologi sklepajo, da so se ti predmeti

1 Kot prvi so o rabi glinenih orodij za poslikavo telesa pisali Španci ob osvajanju Mehike, zato je vse do danes ostal za ta funkcionalni tip v rabi španski izraz *pintadera* (Kurzynski 1996, 17).

2 Različno oblikovana orodja, namenjena žigosanju keramike, tekstila, usnja ipd., s prevladujočimi geometričnimi motivi.

3 Različno oblikovana orodja, namenjena pečatenju lastnine ali dokumentov, s prevladujočimi figuralnimi motivi (prim. Prijatelj 2007a, 7-8). Ker se pojav najstarejših pečatnikov navezuje na razvoj pisave in administracije, je raba termina pečatnik za čas neolitika problematična.

4 Ambivalenten termin, rabljen za poimenovanje najstarejših, neolitskih orodij, za katera z dostopnimi podatki ne moremo določiti, ali so bila namenjena pečatenju osebne lastnine ali žigosanju raznih materialov. Ker želim poudariti nedosegljivost dokončne funkcionalne opredelitve teh orodij, tudi sama uporabljam termin pečatnik-žig.

Slika 1: Izbor neolitskih pečatnikov-žigov jugovzhodne Evrope z različno modeliranimi bazami (Makkay 1984, Fig. V: 10; Fig. VI: 1, 4, 9; Fig. VII: 1; Fig. X: 5, 9, 10, 13; Fig. XV: 3, 4, 6; Fig. XVI: 7; Fig. XXII: 8; Fig. XXIII: 6; Fig. XXVII: 5, 8).

uporabljali za poslikavo človeškega telesa (prim. Cornaggia Castiglioni 1956; Cornaggia Castiglioni, Calegari 1978), spet drugi predvidevajo, da so služili žigosanju tkanin (prim. Makkay 1984, 106; Younger 1995, on-line; Türkcan 1997, on-line; Perlš 2001, 252; Çilingirođlu 2005), označevanju kruha (prim. Chapman 2000, 86; Naumov 2008), žigosanju usnja, morda celo žigosanju živali (prim. Montagnary Kokelj 2003, 366) ali pa krasitvi sten (Makkay 1984, 106; Türkcan 1997, on-line).

V nasprotju z večino preteklih študij se v članku ne ukvarjam s stilistično analizo, klasifikacijo ter umeščanjem pečatnikov-žigov v neolitizacijske modele. Se pa zato ukvarjam z materialnostjo pečatnikov-žigov, njihovo vizualno povednostjo, njihovimi življenji in vpetostjo v razne pomenske mreže. Za dosego naštetega analiziram objavljene podatke o pečatnikih-žigih z najdišč jugovzhodne Evrope kot tudi rezultate izpeljanega eksperimenta. V prvem delu članka tako predstavljam fizične ponujenosti in omejitve pečatnikov-žigov, ki določajo razpon delovanja teh predmetov. Nato analiziram dostopne podatke o pečatnikih-žigih znotraj arheoloških kontekstov

in tako skušam definirati relacije med pečatniki-žigi in drugimi kategorijami predmetov ter ljudmi. V osrednjem delu članka združim eksperimentalne in arheološke podatke za rekonstrukcijo življenj teh enigmatičnih orodij.

Ponujenosti in omejitve neolitskih pečatnikov-žigov

Ponujenosti in omejitve, ki izvirajo iz predmetovih materialnih in fizikalnih lastnosti, določajo razpon predmetovega delovanja (Gibson 1979: 139; Norman 1998:82). Če torej želimo spoznati delovanje pečatnikov-žigov v specifičnem socialnem in historičnem kontekstu neolitika jugovzhodne Evrope, moramo najprej prepoznati ponujenosti in omejitve obravnavanih predmetov (prim. Knappett 2005, 46-57; Tilley 2007: 17).

Neolitski pečatniki-žigi imajo ploščato bazo in največkrat stožčasto modeliran ročaj, ki izraša navpično iz baze. Površina baze je običajno ravna, pri nekaterih pečatnikih-žigih lahko tudi rahlo konveksna ali konkavna (kar je

Slika 2: Fizične ponujenosti pečatnikov-žigov. Fotografije: B. Širca.

eden izmed indicev, da niso bili vsi pečatniki-žigi rabljeni za odtiskovanje na enake podlage) (Slika 1). Težiščna točka ostaja v vseh treh primerih v spodnjem delu pečatnika-žiga, zato ta doseže največjo stabilnost, ko je baza poravnana vzporedno z vodoravno površino. V takem položaju na bazi izdelan motiv, ki predstavlja ključen konstitutiven element pečatnika-žiga, razumljivo, ni viden.

Večina neolitskih pečatnikov-žigov jugovzhodne Evrope je glinenih, le nekaj primerkov iz grškega prostora je iz kamna. Oba materiala, zlasti kamen, dajeta predmetom trdnost. Skupaj z majhnostjo predmetov sta vplivala na to, da so se pečatniki-žigi v arheoloških kontekstih dobro ohranili: večina predmetov je ohranjena v celoti, odkrušeni so predvsem deli ročaja ali le manjši deli na robovih baz. Velikost baze pečatnikov-žigov variira v

razponu med 3 in 11 cm, višina pa med 5 in 8 cm. Baza je lahko pravokotne, okrogle, ovalne, rombične, zvezdaste oblike ali v obliki noge. Ročaj pečatnika-žiga, običajno modeliran kot zaobljeni stožec, je v nekaterih primerih preluknjan. Na bazi imajo pečatniki-žigi izdelane najbolj osnovne geometrične motive, kot so cikcak in njegove izpeljanke, križ, mreža, koncentrični krog, spirala in njene izpeljanke, motiv plitvo vtisnjenih pik, izpeljanke meandra ali variante motiva blodnjaka. Motivi so izdelani v globoko ali plitvo vrezanem ali vtisnjenem reliefu, kombinaciji obeh tehnik (Dzhanfiezova 2003, 100-102), le izjemoma (npr. pečatnik-žig iz Porodina (Makkay 1984, fig. XIV: 4)) pa tudi v tehniki barbotina.

Na bazi nekaterih pečatnikov-žigov so bile odkrite sledi barve (Makkay 1984, 23, 42; Renfrew 1987, 343), nekateri

so imeli površino baze močno obrabljeno (Chapman 2000, 85-91), eden od pečatnikov-žigov pa je imel bazo močno ožgano (Makkay 1984, 42). Podobno kot različno modelirane baze, tudi sledi barv, ožganosti in močnih obrab baze govorijo v prid hipotezi, da se je na prvi pogled enotna kategorija predmetov uporabljala na različne načine.

Med fizične ponujenosti pečatnikov-žigov, ki izhajajo iz zgoraj opisanih snovnih značilnosti pečatnikov-žigov, prištevamo štiri lastnosti: ponujenost, da najbolj stabilno stojijo na vodoravni podlagi, ko je baza poravnana vzporedno s površino. Ponujenost, da jih lahko primemo za ročaj. Ponujenost, da motiv, izdelan na bazi pečatnika-žiga, lahko reproduciramo na različne podlage. Ponujenost, da pečatnik-žig postane privesek/obesek, če ima preluknjan ročaj.

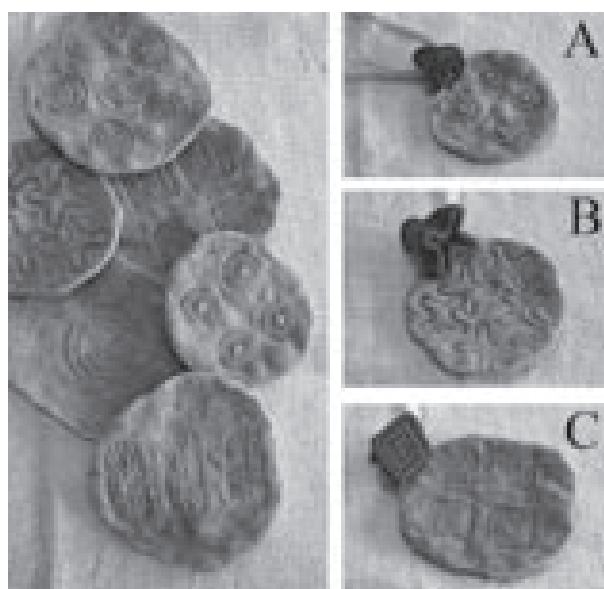
Ključna ponujenost, da pečatniki-žigi služijo reproduciranju vizualnih znakov na nek drug material, je hkrati tudi tista, ki te predmete bistveno loči od ostalih ročnih orodij (kot so npr. čopiči, ošiljene paličice), namenjenih izdelavi geometričnih vzorcev na različne podlage. Kot zapiše Skeates (2007) :

“What sets such objects apart from other hand-held artistic tools, ... is their ability to reproduce simply, quickly and manually - a large number of almost identical copies of an original graphic image...” (Skeates 2007, 194-195).

Toda ali lahko ugotovimo, na kakšne materiale so odtiskovali s pečatniki-žigi v času neolitika? Da bi prepoznali fizične omejitve obravnavanih predmetov in posledično zožili nabor potencialnih materialov, na katere se je verjetno odtiskovalo v neolitiku, smo izvedli praktičen preizkus. Z njim smo preverjali žigosanje treh različnih tipov podlag: nespečenega nekvašenega kruha, tekstila in človeške kože.⁵

Eksperiment je pokazal naslednje: ko žigosamo nespečen nekvašen kruh, se vanj jasno vtisnejo prav vsi motivi, ne glede na to, ali so ti izdelani v globokem ali plitvem reliefu. Glavna omejitev pri tako izdelanih oznakah pečenega nekvašenega kruha ne izvira iz načina izdelave motiva na bazi pečatnika-žiga, pač pa iz lastnosti nekvašenega kruha: ko se ta peče, se v testu tvorijo zračni mehurčki, ki bi lahko zmanjšali prepoznavnost vtisnjene motiva. Pa vendar lahko po večkrat ponovljenem odtiskovanju

⁵ Podrobneje o izdelavi replik neolitskih pečatnikov-žigov Prijatelj (2007a, 98).

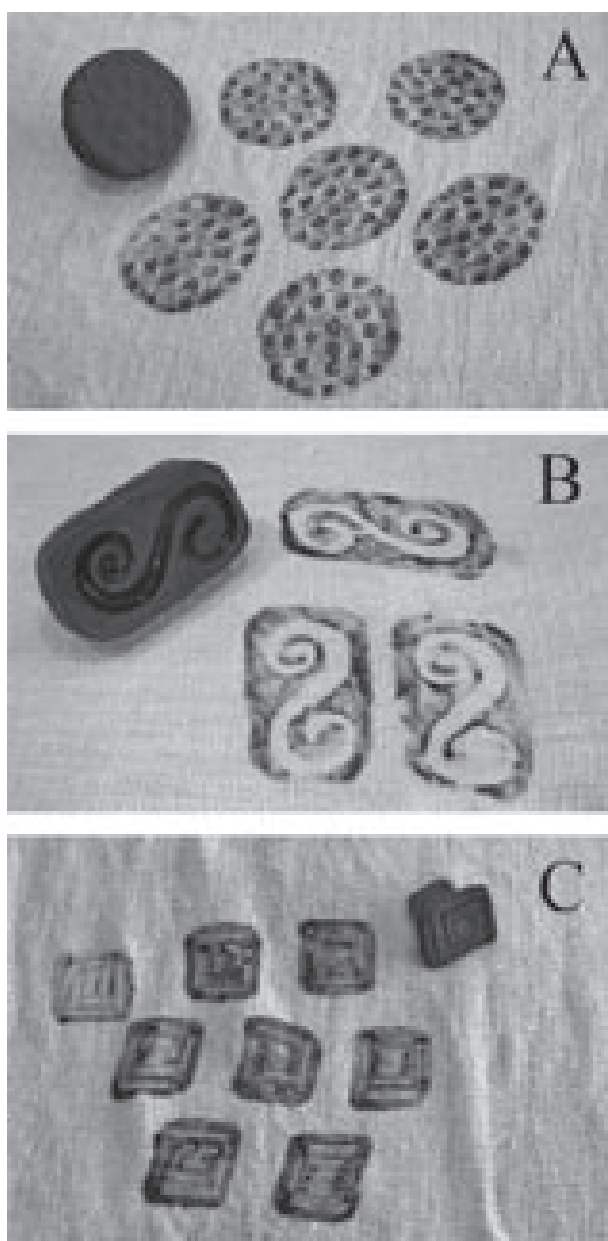

Slika 3: Pečen nekvašen kruh z odtisnjenimi motivi.
Globoko vrezan relief (A, B). Plitvo vrezan relief (C).
Fotografije: B. Širca.

zapišemo, da tudi zračni mehurčki bistveno ne zmanjšajo prepoznavnosti vtisnjenih motivov.

Glavna omejitev pri potisku tekstila izvira iz načina, kako je modeliran motiv na bazi. Noben pečatnik-žig, ki nima baze popolnoma ravne, ne pusti odtisa na tkanini, položeni na trdo podlago. Pri neolitskih pečatnikih-žigih je ta pogoj izpolnjen le izjemoma: v večini primerov, pri katerih je površina baze opisana kot ravna, prihaja do neenakomerno znivelirane površine, kar je posledica ročnega modeliranja pečatnika-žiga (prim. Makkay 1984; 2005). Pri preizkusu smo kvalitetne odtise na tkanini dobili šele, ko smo podnjo položili mehko podlago (peno). Prav zato nas omejitev, da ima večina neolitskih pečatnikov-žigov neravno bazo, napeljuje k hipotezi, da večina obravnavanih predmetov ni bila uporabljana za potiskovanje tekstila.

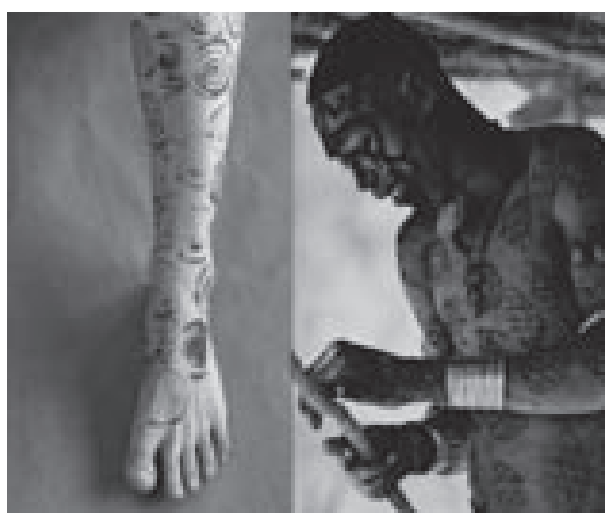
Podobno kot kruh je tudi koža tip mehke podlage, na katero se dobro odtisnejo vsi motivi, ne glede na to, ali so izdelani v globokem ali plitvem reliefu. Omejitve, vezane na krašenje telesa s pintaderami, tako ne izvirajo iz fizičnih lastnosti neolitskih pečatnikov-žigov, pač pa iz kulturnega koda. Nekatere od kulturnih omejitev so povezane s sledečimi vprašanji: kdo si lahko krasi kožo s poslikavami? Ob katerih priložnostih si ljudje okrasijo kožo s poslikavami? Se način krašenja pri moških in žen-

Slika 4: Na tekstil odtisnjeni motivi. Barbotin (A), globoko vrezan relief (B), plitvo vrezan relief (C). Fotografije: B. Širca.

skah razlikuje? Se pri krašenju telesa s pintaderami uporablja zgolj eno pintadero (in eno barvo) ali več različnih pintader (in več barv)?

Če povzamemo: večina neolitskih pečatnikov-žigov nima povsem ravne površine, s katero se pečati/žigosa, zato je kvaliteten odtis motiva na trdno in ravno podlago

Slika 5: Potiski kože z različnimi motivi. Levo: potisk, narejen med eksperimentom. Desno: krašenje telesa s pintaderami pri ljudstvu Kau. Fotografiji: B. Širca, L. Riefenstahl (1976).

(kot smo pokazali na primeru tekstila) v takih primerih nemogoč. Ker sta podobne rezultate dala tudi neodvisna eksperimenta T. Dzhanfezove (osebna informacija T. Dzhanfezove) in D. Gheorghiu (Gheorghiu 2008, 94-97), lahko zapišemo, da fizične omejitve pečatnikov-žigov, prepoznane med eksperimenti, kažejo, da so ti prej kot trde podlage (npr. stene, lesene predmete, tekstil, položen na trdo podlago) pečatili mehke (npr. kruh, kožo). S pomočjo ohranjenih sledov na bazah kot tudi med eksperimentom prepoznanih omejitev sklepamo, da so ljudje odtiskovali preproste geometrične motive s pečatniki-žigi na mehke materiale na dva načina: bazo so preprosto vtisnili v mehkejši material kot npr. v nespečen kruh, maslo, vosek, ipd. ali pa so na bazo nanесли barvo in motiv odtisnili na mehko podlago, najverjetneje na kožo. Morda so ljudje pečatnike-žige uporabljali še na tretji način: razžarjena orodja bi lahko uporabili za izdelavo geometričnih vzorcev na tekstilu, filcu ali termotoviranje človeka ali živali (podrobneje o eksperimentu s termoodtiskovanjem Gheorghiu (2008, 98-100)). Ker je v celotnem korpusu odkritih neolitskih pečatnikov-žigov jugovzhodne Evrope zaenkrat poznan le en primerek z romunskega najdišča Frumușica Cetățuia z močno ožgano bazo (Makkay 1984, 42), pa lahko sklepamo, da ta način rabe pečatnikov-žigov ni bil med bolj razširjenimi.

Neolitski pečatniki-žigi v arheoloških kontekstih

Ko poskušamo prepoznati kulturne omejitve pečatnikov-žigov (t.j. poiskati odgovore na vprašanja kdo/kdaj/kako/zakaj je uporabljal pečatnike-žige) z analizo arheoloških podatkov, se soočimo s številnimi ovirami. Zlasti pri starejših objavah najdišč je le redkokdaj navedeno, v kakšni arheološki obliki je bil posamezen pečatnik-žig odkrit. Slabo so definirani tudi časovni odnosi med pečatniki-žigi enega najdišča: če je najdišče dolgo živeče in pozna več poselitvenih faz (ki imajo lahko razpon od sto in več let, kot npr. pri bolgarskem tellu Karanovo), nam podatek, da je bilo na najdišču odkrito veliko število pečatnikov-žigov, pove bore malo. Še vedno namreč ne vemo, ali je bilo znotraj ene poselitvene faze najdišča uporabljanih več ali zgolj en pečatnik-žig. V objavah najdišč je podobno nedosegljiv tudi podatek o prostorskih razmerjih med sinhronimi pečatniki-žigi. Velikokrat, zlasti v starejši literaturi, ni niti podatka o pripadnosti pečatnikov-žigov kulturni plasti. To posledično pomeni, da fakti o samem najdišču in pečatnikih-žigih »plavajo« nedoločeno v zraku drug poleg drugega, se ne prekrivajo in ne ustvarjajo izseka iz najdiščnega holograma.

Zgolj dobra desetina objav najdišč s pečatniki-žigi pri naša podrobnejše podatke o arheoloških kontekstih, v katerih so bili ti predmeti odkriti. Na najdiščih Frumușica-Cetățuia, Gura Baciului v Romuniji; Karanovo, Rakitovo, Vinica-Kljisedjik, Sofia-Slatina v Bolgariji; Achilleion, Eutresis, Sesklo, Sitagroi v Grčiji; Cerje-Govrlevo v Makedoniji; Grabovac-Vinogradi v Srbiji ter Endrőd 39, Alpár-Nagyvárdomb in Hódmezővásárhely-Zsoldos na Madžarskem so bili tako pečatniki-žigi dokumentirani znotraj naslednjih kulturnih oblik: v stavbah neolitskih naselbin, na delovnih prostorih, prostorih v neposredni bližini stavb, v odpadnih jamah, posejanih med stavbami, v (zaenkrat) edinstvenem primeru pečatnika-žiga iz Sofie-Slatine (Makkay 2005, 34) celo v grobu.

Vzorec, ki ga lahko razberemo iz Tabele 1⁶, kaže, da se v večini kulturnih oblik, vezanih na primarno vlogo⁷ pečatnikov-žigov, pojavlja samo en pečatnik-žig, le izjemoma pa dva ali trije primerki. Po en pečatnik-žig je bil tako odkrit na platformi z najdišča Gura Baciului, v

pogoreli stavbi iz Karanova, v svetišču ter javni stavbi⁸ iz Rakitova, v bivališču iz Vinice-Kljisedika, v grobu iz Sofie-Slatine, na glineni klopi ter na uličnem prostoru (?) ob eni izmed stavb iz Achilleiona, na delovnem prostoru iz Sitagroia, v bivališču iz Govrlevo pa tudi v bivališču iz Grabovac-Vinogradov. Od opisanega vzorca odstopata dva predstavljena primera: na najdišču Frumușica-Cetățuia sta bila na spodnji platformi ob ognjišču ene izmed stavb odkrita dva pečatnika-žiga, v hiši A na najdišču Sesklo pa trije pečatniki-žigi. In čeprav je na obeh najdiščih število pečatnikov-žigov znotraj zaključenega konteksta večje, imajo tudi ti primerki samo en tip na bazi izdelanega motiva: vsi trije pečatniki-žigi iz hiše A v Sesklu si delijo motiv koncentričnih krogov, oba pečatnika-žiga iz Frumușice-Cetățuia pa motiv spirale.

Takšna distribucija pečatnikov-žigov deloma sovпада z distribucijskimi vzorci z anatolskega najdišča Çatal Höyük: na omenjenem najdišču so bili pečatniki-žigi odkriti v stavbah (v bivališčih in svetiščih), v grobovih in med odpadnim materialom (Türkcan 1997, on-line; 2003, on-line; 2004, on-line; 2005, on-line). Za nas ključen podatek, na katerega opozarja že Mellaart v izkopavalnih poročilih, pa je, da se pečatniki-žigi znotraj stavb pojavljajo posamično (Milojčić 1964, 61).

Sedaj pa si oglejmo, s kakšnimi kategorijami predmetov so bili pečatniki-žigi odkriti v zgoraj naštetih kulturnih oblikah (Tabela 2). Ko analiziramo prostorski stik med pečatniki-žigi in drugimi artefakti (kamenim, glajenim in koščenim orodjem, sekirami, možnarji, žrmljami, tolkači, utežmi za statve, motki, grobim posodjem, zajemalkami, slikano keramiko, antropo- in zoomorfnim posodjem, človeškimi in živalskimi figurinami, oltarji in amuleti), moramo upoštevati, da predstavlja zbir predmetov iz posamične kulturne oblike zapis številnih raznolikih dejavnosti. Kako potem vedeti, kateri od skupaj najdenih predmetov so bili morda poleg pečatnikov-žigov rabljeni znotraj kakšnega večjega in kompleksneje strukturiranega dejanja in dogodka? Pri razmišljanju o omenjenem vprašanju so nam lahko v pomoč sledeča dejstva: da so predmeti skupaj nastopali znotraj kakšnega večjega in kompleksneje strukturiranega dejanja in dogodka o verjetni relaciji faktornosti med predmeti lahko sklepamo,

6 V tabeli sem upoštevala med pečatniki-žigi iz odpadnih jam kot sočasne zgolj tiste primere, kjer je dokazljivo, da pečatniki-žigi prihajajo iz iste kulturne plasti v polnilu.

7 Pečatniki-žigi nastopajo v sekundarni/pasivni vlogi, ko postanejo del polnila v odpadnih jamah.

8 V članku povzemam funkcionalne opredelitve arhitekturnih enot po avtorjih, ki so objavili izsledke z izkopavanj. Na tem mestu se ne spuščam v problematiko svetišč in javnih stavb na neolitskih najdiščih JV Evrope.

najdišče	dat.	Kulturna obd.	Zaključni kontekst / vsebinski opis	motiv									
				človek	žival	ptič	ptič	ptič	ptič	ptič	ptič	ptič	ptič
Frumjica-Cetinja	LN	bravila	2 ₁										
	Črnača	op. platforma in op. platforma											
Gura Raciului	EN	bravila	1 ₁										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Kamovec	LN	bravila	1 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Rakovec	EN	bravila	1 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Rakovec	EN	bravila	1 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Vrtača-Ključnik	LN/EN	bravila	1 ₁										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Arhileon	EN	bravila	1 ₁										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Arhileon	EN	bravila	1 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Eutresia	LN	bravila	1 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Sutina	EN/III	bravila	3										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Sitagrad	LN	bravila	1 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Čerje-Gostiljevo	EN	bravila	1 ₁										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Grahovac-Vinograd	EN/EN	bravila	1 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Endrč 39	EN/EN	bravila	3 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Alpar-Nagyvirdomb	EN/EN	bravila	1 ₁										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											
Hódmezővásárhely-Zsáka	EN/EN	bravila	1 ₂										
	Črnača, Črnača	platforma, platforma											

Tabela 1: Tipi pečatnikov-žigov v zaključenih kontekstih.

	dat.	kult. obl.	iz. pž.	ostali artefakti iz zaključenih kontekstov								
				stikano posode	maloposament, posode	znamenit, posode	figurine	izvaljene figurine	objekti	materiali bogastva	ostale in neodločene	drugo
Gura Baciului	EN	bivalvile	1								• (2)	Keramič. posode, skodelice, lonci, keramika
	Starfiro-Cluj IVA	platforma locust 17										
Rakitovo	EN	veretila?	1	•	• (1)				• (1)	• (1,2)		Keramič. glazirane in keramič. posode, bivalvile in skodelice keramič. in skodelice keramič. in skodelice keramič.
	Karavovo I-II	riba 4 (riba 1), trojstolična vrb.										
Rakitovo	EN	javnica 7	1	•								Keramič. glazirane in keramič. posode, bivalvile in skodelice keramič. in skodelice keramič. in skodelice keramič.
	Karavovo I-II	riba 18 (riba 1), trojstolična vrb.										
Achilleion	MN	glinena klop	1	•			• (7)		• (1)			skodelice, skodelice, lonci

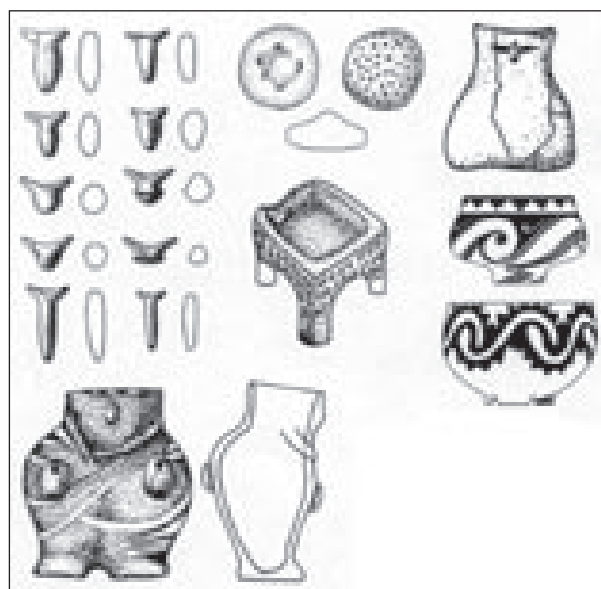
Tabela 2: Pečatniki-žigi in druge kategorije predmetov iz zaključenih kontekstov.

če so predmeti v tesnem prostorskem stiku (npr. odkriti skupaj v istem delu hiše). Prav tako je povedna povezanost predmetov z določenim elementom arhitekture (npr. ognjiščem, shrambnim prostorom ipd.). Ne nazadnje nam je lahko v pomoč tudi poskus prepoznavanja kombinacijskega vzorca določenih tipov predmetov, ki se pojavljajo znotraj vseh predstavljenih zaključenih kontekstov.

Ob upoštevanju zgoraj naštetih parametrov lahko o relaciji stika med pečatniki-žigi ter drugimi kategorijami predmetov z najdišč Gura Baciului, Rakitovo, Achilleion, Sitagroi in Govrlevo zapišemo sledeče: naštetja najdišča se med seboj razlikujejo po kronološki umestitvi, pripadnosti določeni kulturni skupini, velikosti naselbine, načinu življenja in organizaciji prostora znotraj naselbine. Najdišča se zato med seboj razlikujejo tudi po količini in raznolikosti izkopanega materiala. Kronološki razpon predstavljenih kontekstov sega od starejših neolitskih (Gura Baciului, Rakitovo), do srednje neolitskih (Achilleion, Sesklo, Cerje-Govrlevo) in mlajše neolitskih (Sitagroi). V analiziranih primerih lahko le izjemoma (v primeru platforme z najdišča Gura Baciului ter glinene klopce iz Achilleiona) predvidevamo tesnejši stik med naštetimi predmeti in pečatniki-žigi. V drugih primerih na podlagi izkopavalnih poročil ni mogoče ugotoviti, katere kategorije predmetov so bile znotraj zaključenih kontekstov v tesnejšem prostorskem stiku. Zaradi napisa-nega je razumljivo, da je primerjava in iskanje ponavljajočih se vzorcev v predstavljenih primerih zahtevno in do neke mere tudi problematično opravilo.

Kljub temu pa pri analiziranih primerih opazamo naslednje: v nekaterih kontekstih se pojavljajo skupaj s pečatniki-žigi predmeti, zaradi katerih so stavbe, v katerih so bili ti predmeti odkriti, opredeljene kot objekti s posebno funkcijo. Takšne so npr. stavbi iz Rakitovega (kjer je ena opredeljena za svetišče in druga za javno stavbo), hiša iz Sitagroia ter stavba iz Govrlevega. V vseh štirih stavbah so bili namreč odkriti predmeti, ki so v ostalih naselbinskih strukturah redki.

V svetišču v Rakitovem (Hiša 8, faza I) sta bili tako najdeni edini dve antropomorfni posodi kot tudi 12 od nekaj več kot 30 amuletov/bukranijev z najdišča (slika 5.18). V Hiši 8 je bila prav tako zabeležena največja koncentracija slikane keramike, v notranjosti hiše je bila tudi izkopana nenavadna struktura – morda neke vrste oltar, ki je za zdaj še brez znanih analogij (Matsanova 1996; Radunčeva et al. 2002; Matsanova 2003).

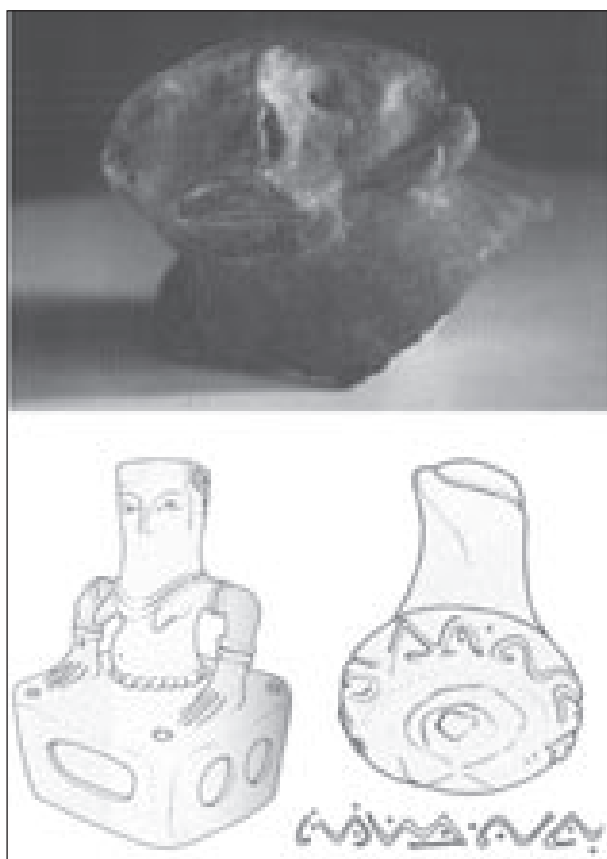
Slika 6: Rakitovo, Hiša 8 (faza I). Izbor predmetov (Budja 2003, Fig. 7.1).

O posebnem statusu Hiše 10 v Rakitovem pričata zlasti način gradnje in organizacija prostora (Matsanova 2000, 60; Radunčeva et al. 2002).

O posebnem statusu Hiše 2 v Govrlevem naj bi govorila zlasti antropomorfna posoda (morda figura?) brez poznanih paralel. V Hiši 2 je bil odkrit tudi antropomorfni oltar – predmet, ki je specifičen, vendar pogost na najdiščih kulture Anzabegovo-Vršnik (Bilbija 1985, 35-36; Zdravkovski 2006, 109).

Pogorela stavba iz III. faze najdišča Sitagroi izstopa kot prostor, v katerem so očitno predelovali bakreno rudo. Kot izjemne najdbe v okviru najdišča bijejo v oči tudi plastično posodje, kamnita posoda, 14 miniaturnih modelov (hiše, peči, posodja, pohištva, sekire) in predmeti, ki so služili kot mnemonično sredstvo. Vsi našteti predmeti so bili odkriti v požgani stavbi z zunanjim ognjiščem iz III. faze (Elster, Nikoladiou 2003, 441-442; Nikoladiou, Elster 2003: 456-458).

V zgoraj opisanih primerih so prav redki in izjemni ritualni predmeti tisti, ki ločujejo predstavljene kontekste od preostalih najdiščnih struktur. V nasprotju s figurinami in oltarji, ki jih arheologi praviloma ravno tako opredeljujejo kot artefakte, povezane z raznimi kult in rituali in ki se na najdiščih pojavljajo v večjem številu, se antropo- in

Slika 7: Cerje Govrlevo, Hiša 2. Izbor predmetov (Bilbija 1985, Fig. 2; 3, 4).

zoomorfne posode, bukraniji in miniaturre pojavljajo na najdiščih v bistveno manjšem številu.

Predstavljeni vzorec stika pečatnikov-žigov s kulturnimi predmeti potrjujeta tudi konteksta iz Achilleiona: v prvem primeru (Sl. 9) je bil kamen pečatnik-žig odkrit na glineni klopi skupaj s figurinami, oltarjem in zajemalko, v drugem primeru (Sl. 10) pa skupaj z antropomorfno posodo na ulici/dvorišču med odpadnim materialom (Gimbutas 1989, 215, 217-218).

Vsekakor pa je potrebno opozoriti, da očitno obstajajo tudi primeri, ko pečatniki-žigi niso bili v stiku s kulturnimi predmeti: v analiziranem vzorcu je tak primer platforma VIa z najdišča Gura Bacuilui. Kot morda pomenljivo najdbo z omenjene platforme, ki izstopa iz množice odkrite keramike, koščene in kamenega orodja, omenjam 3 obsidianove kline (Lazarovici 1995, 368).

Ker so negativni podatki enako pomembni kot pozitivni, omenjam tudi primer najdišča Nea Nikomedeia. Najdišče slovi kot eno z največ odkritimi pečatniki-žigi. Pa vendar niti eden izmed osemnajstih neolitskih primerkov ni bil izkopan v najbolj poznani stavbi celotnega najdišča. Mislim seveda na kultno stavbo,⁹ ki je pravzaprav edina z najdišča z objavljenim materialom. Kljub množici kulturnih predmetov in predmetov velike vrednosti (5 ženskih figurin, 2 večji kamniti sekiri, 2 nenavadno oblikovani posodi v obliki čutare, 2 asemblaža več 100 nerabljenih kremenovih klin, več 100 glinenih kroglic z neznano funkcijo), ni bil v stavbi odkrit niti en pečatnik-žig (Rodden 1964, 114).

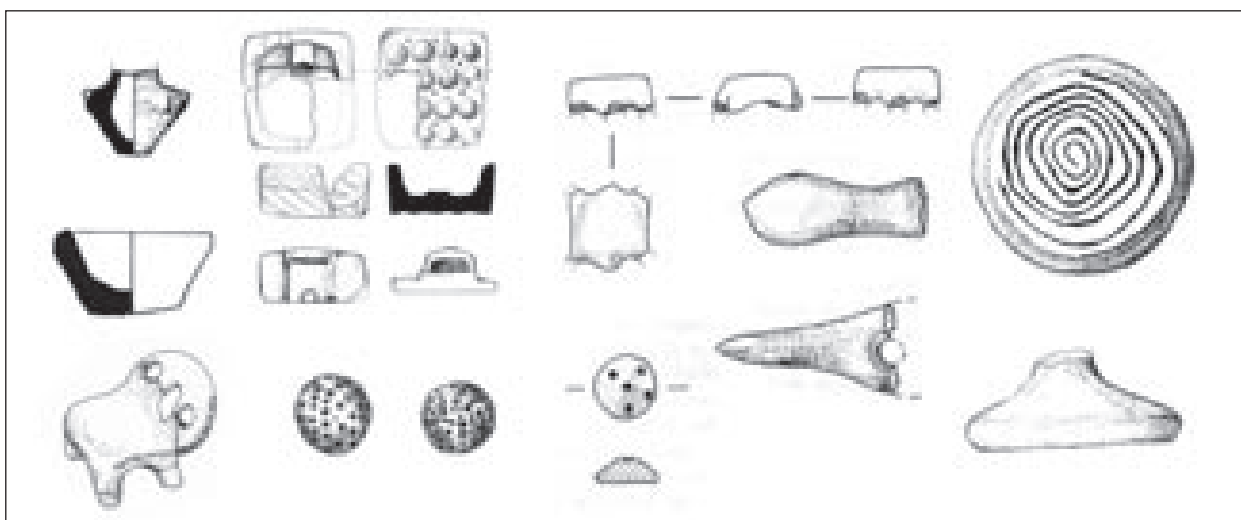
Predstavljeni predmetni zbirni tako po eni strani kažejo, da se pečatniki-žigi na jugovzhodno-evropskih neolitskih najdiščih večkrat pojavijo v relaciji stika s kulturnimi predmeti. Po drugi strani je iz opisanih primerov očitno, da so bili pečatniki-žigi vedno odkriti tudi z množico predmetov (npr. grobo keramiko, kamenim in koščenenim orodjem, možnarji, žrmljami, utežmi za statve), ki govorijo o vsakodnevnih opravilih ljudi. Izpostavili smo tudi primer kulturne stavbe iz Nee Nikomedeie, v kateri pečatniki-žigi niso bili najdeni. Čeprav preučeni primeri odpirajo možnost, da razumemo nekatere pečatnike-žige v kombinaciji s kulturnimi predmeti kot ritualne parafernalijske, rabljene v kompleksnem obredju, bo potrebno v prihodnjih raziskavah preučiti bistveno večji vzorec, da bomo lahko predstavljeno hipotezo potrdili ali zavrnili.

Enako velja tudi za hipotezo, vezano na distribucijo pečatnikov-žigov znotraj posamičnega najdišča. V tabeli 1 predstavljeni distribucijski vzorec kaže, da je bil znotraj gospodinjstva praviloma rabljen en pečatnik-žig ali redkeje več pečatnikov-žigov z identičnim motivom. Morda bi lahko sklepali, da so motivi, izdelani na pečatnikih-žigih, služili kot prepoznavni znak gospodinjstva ali posameznika. Seveda pa bo potrebno opisano hipo-

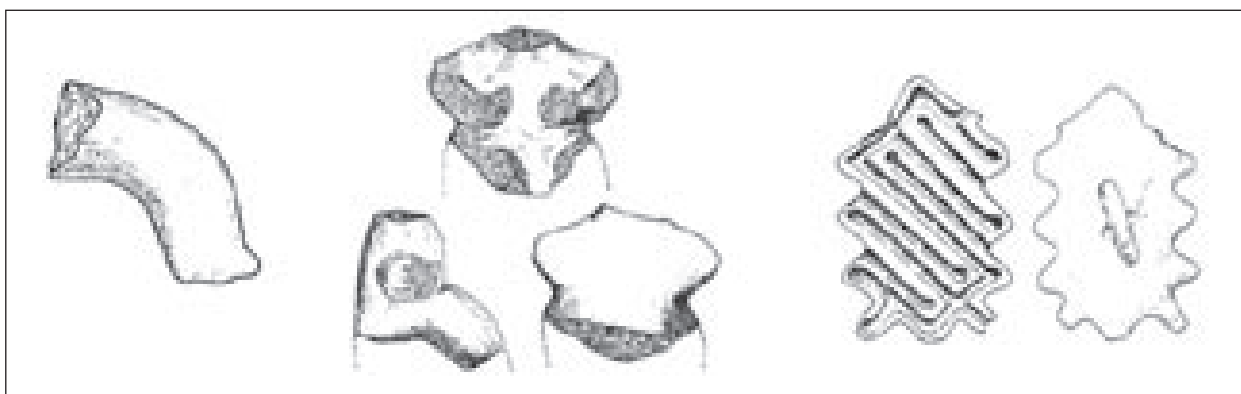
9 Avtorji omenjeno stavbo interpretirajo na različne načine. Izkopavalec J. Rodden (1964) jo je označil za svetišče, njegovemu mnenju se pridružuje tudi G. Pyke (1996).

Halstead (1995, n. 19) nasprotno omenjeno hišo interpretira kot hišo družine, ki je sodelovala v trgovini na dolge razdalje. Družina naj bi trgovala z eksotičnim kremenom, o čemer naj bi pričala 2 velika zbira nerabljenih klin.

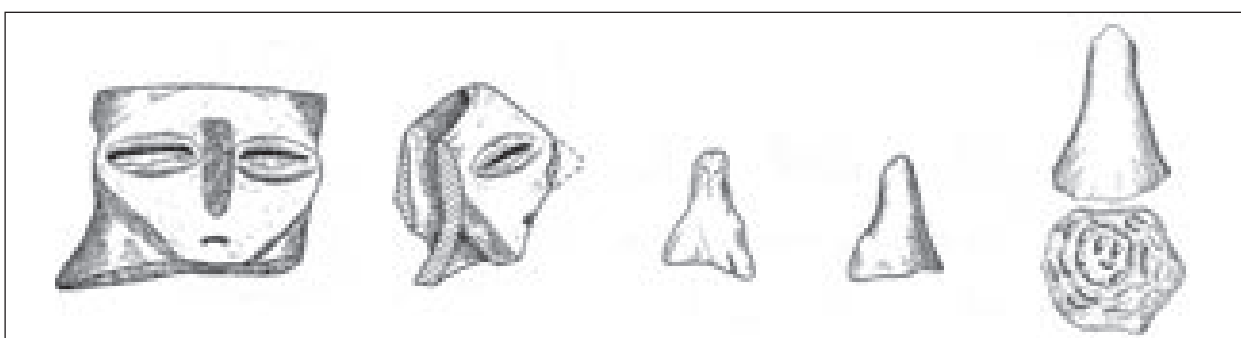
Spet drugačno interpretacijo ponudi Talalay (1993; n. 47). Po avtoričinem mnenju naj bi hiša služila kot javni prostor z ekonomskimi in socialnimi funkcijami. V njej naj bi se vaščani zbirali ob ceremonijah, ritualih, praznovanjih, v hiši naj bi prav tako razpravljali o pomembnih rečeh, kot so poroke, dedovanja, spori ipd.

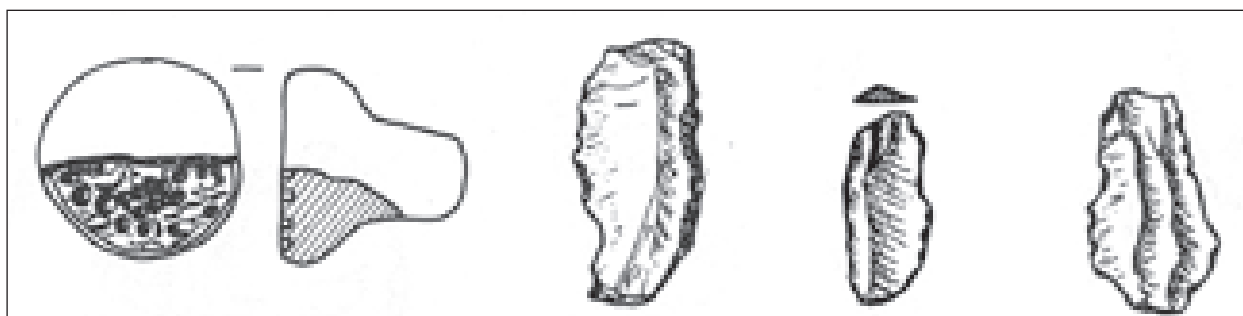
Slika 8: Sitagroi, pogorela stavba (faza III). Izbor predmetov (Renfrew 1986, Fig. 8.20; Elster, Nikolaidou 2003, Fig. 11.25; Fig. 11.34; Fig. 11.39; Fig. 11.45; Fig. 11.53; Renfrew 2003, Fig. 10.6; Fig. 10.7; Fig. 10.8).

Slika 9: Achilleion, glinena klop ob velikem, krožnem ognjišču (faza IIIb). Izbor predmetov (Gimbutas 1989, Fig. 7.73: 1; Fig. 7.124; Fig. 7.125).

Slika 10: Achilleion, ulica/dvorišče (faza IVb). Izbor predmetov (Gimbutas 1989, Fig. 7.73; Fig. 7.23: 1; Fig. 7.54: 3).

Slika 11: Gura Baciului, platforma VI a (Lazarovici 1995, Fig. 17: 1, 17, 22; Fig. 30:5).

tezo preveriti tako na večjem vzorcu najdišč kot tudi z analizo distribucije sinhronih pečatnikov-žigov znotraj posamičnega najdišča. Če se bo izkazalo, da se sinhroni pečatniki, vezani na posamične bivalne enote najdišča, med seboj razlikujejo po motiviki, bo to potrdilo zgoraj predstavljeno hipotezo.

Fragmentarne kulturne biografije

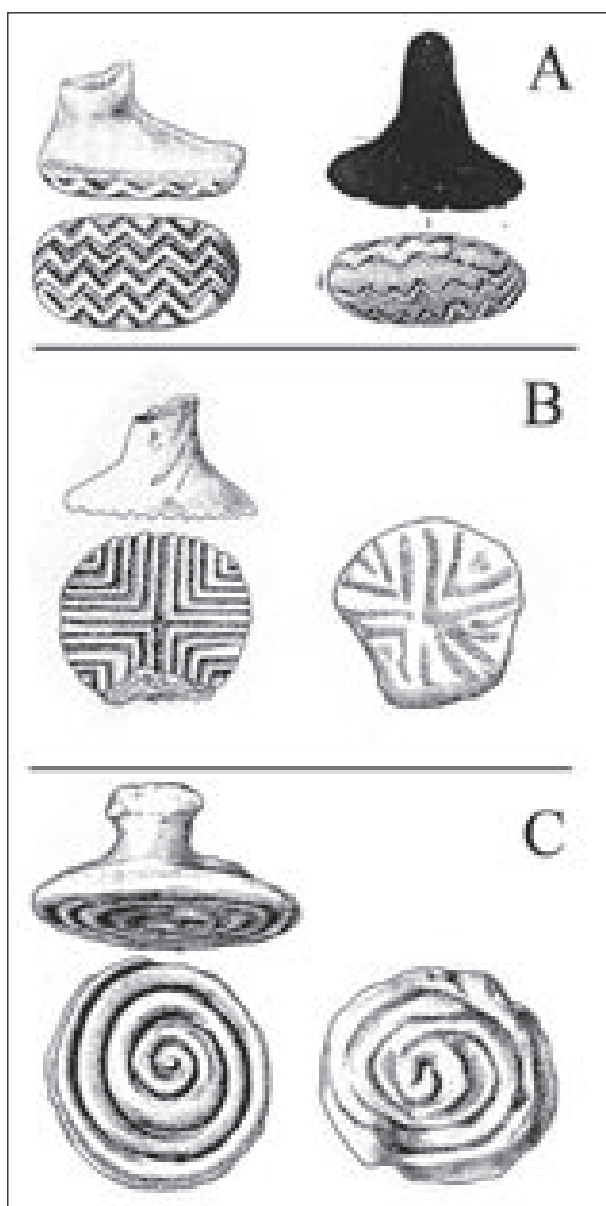
Neolitski pečatniki-žigi so drobna orodja, namenjena reproduciranju vizualnih znakov na nek drug material. Večinoma so bili izdelani iz lokalnih glin, katerih črpališča so ležala blizu naselbin, v katerih so bili pečatniki-žigi odkriti. Izdelava teh orodij ni bila zahtevna: kot se je pokazalo pri opravljenem eksperimentu, modeliranje glinenih pečatnikov-žigov ni težko in dolgotrajno opravilo. Zgolj z najbolj osnovnimi spretnostmi oblikovanja gline je moč posamičen pečatnik-žig izdelati v pol ure do eni uri, odvisno od kompleksnosti geometričnega motiva, vrezanega na bazo predmeta. Ker za izdelavo teh orodij ni bilo potrebno specialistično znanje, bi lahko sklepali, da so jih izdelali taisti ljudje, ki so v neolitskih vaseh izdelovali razno posodje, zajemalke, motke, uteži za statve, človeške in živalske figurice, oltarje in amulete. Verjetno je neolitski človek, z izkušnjo rednega modeliranja raznolikih predmetov iz gline, oblikovno nezahteven predmet, kot je pečatnik-žig, izdelal še bistveno hitreje, kot mi danes. Pečatniku-žigu je tako najprej ročno oblikoval bazo in ročaj nato pa se je posvetil izdelavi geometričnega motiva na bazi. Tega je verjetno v površino še vedno vlažne baze najprej začrtal s priostreno konico, potem pa uporabil različno oblikovane in priostrene lesene paličice, da je željeni motiv vrezal ali vtisnil v globokem ali plitvem reliefu v bazo. Po nekaj dneh sušenja na zraku

(in ne na direktnem soncu) je bil pečatnik-žig pripravljen za žganje v preprosti peči ali na odprtem ognju. Temperatura žganja ni presegla 600 - 700 °C (osebna informacija M. Horvat). Ker so bili oksidacijski in redukcijski pogoji med žganjem le deloma nadzorovani, je imel končni izdelek običajno barvo v zemljenih, včasih tudi neenotnih tonih (Skeates 2007, 194).

Življenja teh keramičnih orodij pravzaprav zaznamuje zanimiv paradoks: čeprav je bila njihova izdelava enostavna in ni zahtevala specialističnih znanj, so ti sicer široko razširjeni predmeti z neolitskih najdišč JV Evrope na posameznih najdiščih zastopani v nenavadno majhnem številu. Običajno se število odkritih primerkov giblje med ena in štiri, le na redkih najdiščih (npr. Tordos, Kovačevo, Nea Nikomedeia, Asprovalta, Sesklo in Maliq) pa preseže število deset (prim. Makkay 1984; 2005; Korkuti 1995; Adam-Veleni et al. 2002; Džhanfezova 2003). Kar bi seveda lahko razumeli kot znak, da njihova raba ni bila množično razširjena med prebivalci neolitskih vasi. Kljub temu, da jih danes prav zaradi njihove redkosti na neolitskih najdiščih umeščamo med prestižne predmete, količina dela, truda in časa, ki so jih ljudje vložili v njihovo izdelavo, ni bila nujno velika. Res je, da je večina pečatnikov-žigov skrbno modeliranih, vendar pa se izvedba motiva na bazah glinenih primerkov giblje v razponu od natančne do »površne«.¹⁰

Prav skupina pečatnikov-žigov, označena za »površno« izdelane, skriva v sebi zanimivo zgodbo o procesu nastajanja samega artefakta. Podobno kot Ingold (2005, 339-348) v analizi pletenja košare ugotavlja, da ideja,

¹⁰ Ko uporabljam izraz »površno« izdelan motiv, tega ne mislim slabšalno. Gre zgolj za to, da so ljudje v izdelavo teh pečatnikov-žigov (in zlasti motivov na njihovi bazi) vložili manj truda in časa.

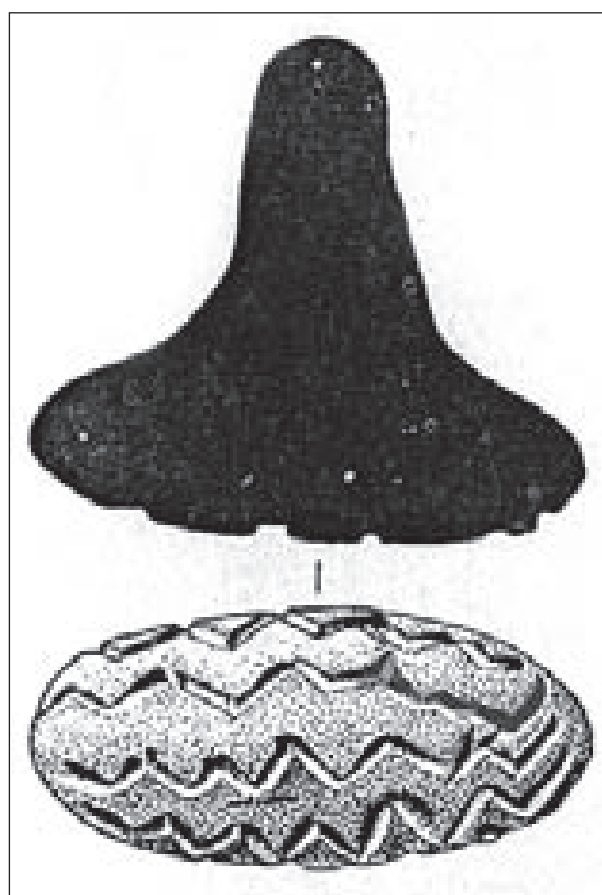
Slika 12: Primeri razlik v natančnosti izdelave motiva.

A: motiv cikcaka (Makkay 1984, Fig. IV: 1,8).

B: motiv križa (Makkay 1984: Fig. XV: 189; Fig. XXIII: 4).

C: motiv spirale (Makkay 1984: Fig. XVIII: 1, 6).

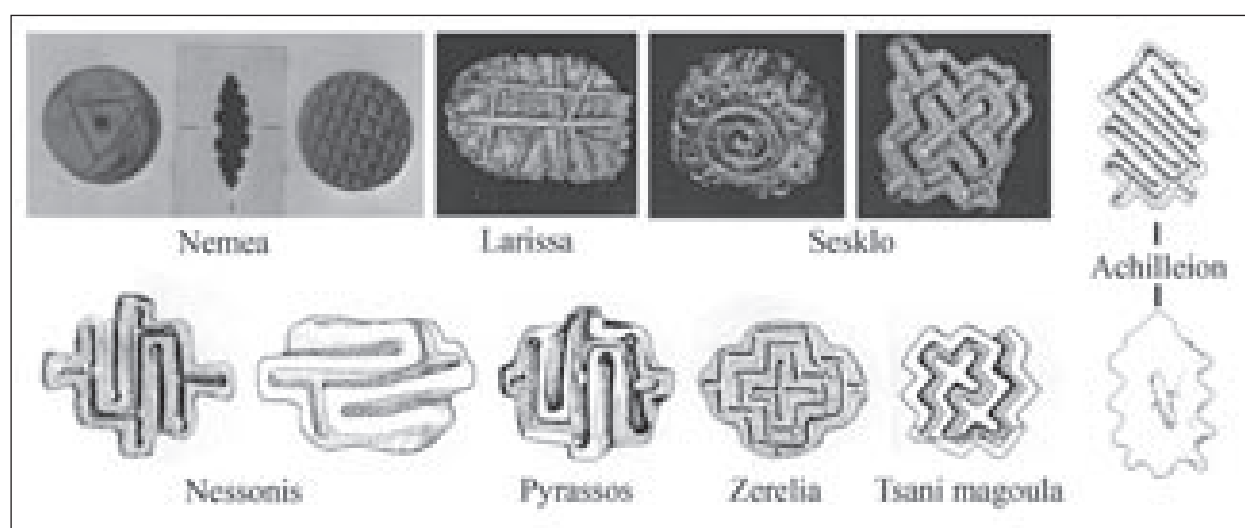
postopek oblikovanja ni ločen od svoje materialne komponente, pač pa se z njo prepleta in raste iz nastajajočega predmeta in skupaj z njim v končni izdelek, lahko tudi v primeru pečatnikov-žigov trdimo, da je oblikovanje motiva prepleteno in organsko rastoče iz samega izdelovanja motiva. Lahko bi rekli, da se načrt za motiv or-

Slika 13: Motiv in njegov nastanek (Makkay 1984, Fig. IV: 8).

gansko prilagaja sprotni situaciji izdelave. Pečatnik-žig iz Endröd-Szujókeresztja predstavlja enega od očitnih primerov prepletenosti ideje in njene materializacije (Sl. 13). Na omenjem pečatniku-žigu tečejo vzporedno vrezane, horizontalno postavljene cikcak črte čez površino ovalne baze tako, da poudarjajo ritem valovanja. Ta efekt je poustvarjen tako, da je vsaka drobna črtica, ki raste ali pada, vzporedna črticama nad in pod njo. V drugi vrstici zgoraj, v smeri z desne proti levi pa vidimo, kako se je človek, ki je pečatnik-žig modeliral, zmotil pri izdelavi motiva. Ker je bila prva rastoča črta predolga, ni nadaljeval s padajočo črto, ki bi ritem vzorca porušila, ampak je rastočo črto še enkrat ponovil, preden je nadaljeval s pravilnim zaporedjem.

Na drugi strani daljice, nasproti glinenim pečatnikom-žigom z »nerodno« izdelanimi vzorci, stojijo kameni pečatniki-žigi z grških najdišč (Sl. 14). Deset kamenih primer-

Slika 14: Kameni pečatniki-žigi z grških najdišč (Blegen 1975, Pl. 69: 1; Makkay 1984, Fig. III: 1, 3, 6; Fig. XII: 1, 2; Gimbutas 1989, Fig. 7.73; Arachoviti 1996, Fig. 280; Fig. 281; Onassoglou 1996: Fig.278).

kov z najdišč Nemea (Blegen 1975, 272), Larissa (Onassoglou 1996, 332), Sesklo (Arachoviti 1996, 332-333), Achilleion (Gimbutas 1989b, 212), Nessonis (Makkay 1984, 41-42; Theocharis 1973, fig. 272: e), Pyrassos (Makkay 1984, 47), Zerelia (Makkay 1984, 66) in Tsani magoula (Makkay 1984, 62) predstavlja okvirno dobro desetino vseh grških pečatnikov-žigov. Raznobarvni kamni pečatniki-žigi niso bili izdelani zgolj iz mehkih kamnin, kot sta serpentin in alabaster, ampak tudi iz trdih kamnin, kot sta steatit in marmor. Izdelava teh kamenih orodij je zahtevala veliko spretnosti ter visok vložek truda in časa. Prav zato lahko sklepamo, da jih ni znal izdelati vsakdo, temveč le mojstri, specializirani za izdelovanje dragocenih kamenih predmetov, kot so marmorne posode, kamniti ušesni čepki in igle (Perlčs 2001, 285-289).

Na podlagi osnovnih elementov, ki tvorijo motive na bazah kamenih pečatnikov-žigov, lahko v nekaterih primerih rekonstruiramo zanimivo zgodbo o nastanku samega motiva. Če si tako ogledamo motive, vklesane na pečatnike-žige iz Seskla, Nessonisa in Pyrassosa (Sl. 14), ugotovimo, da se na stikih ravnih črt pojavljajo točkaste poglobitve. To so prav tiste točke, ki si jih je mojster vklesal v bazo pečatnika-žiga, da bi mu služile za orientacijo in oporo pri vklesanju ravnih črt izbranega motiva (osebna informacija D. Gheorghia).

Velika spretnost, materializirana v kamenih pečatnikih-žigih, pridodaja tem predmetom kvaliteto *magičnosti*.

Magičnost predmeta namreč ni zgolj lastnost, ki izvira iz simbolnih pomenov predmeta ali iz njegove umetniške vrednosti, pač pa lahko izvira tudi iz predmetove snovnosti. Vsak predmet, narejen s takšno tehnično virtuoznostjo, da ujame pogled opazovalca in ga ne izpusti, lahko označimo za magičnega (Gell 2006, 90-95). Na ta način magičnost predstavlja tudi predmetovo socialno delovanje (prim. Knappett 2005, 122-131; Hoskins 2006, 75-77).

Seveda pa se ob kamenih pečatnikih-žigih, odkritih na grških najdiščih, porajajo številna vprašanja: zakaj se kamni primerki pojavljajo izključno na grških najdiščih? Zakaj je večina odkritih primerkov skoncentrirana na tesalskih in zahodnomakedonskih najdiščih? Je te predmete uporabljala morda specifična spolna, starostna, poklicna ali statusna skupina? Možen odgovor na zastavljena vprašanja ponuja Perlčsova (2001), ko piše o koncentraciji luksuznih kamnitih predmetov na prostoru Tesalije in Z Makedonije:

"... it is unlikely that this distribution can be attributed solely to the excavations biases. It may, to the contrary, confirm the hypothesis of a more complex social differentiation in regions of denser settlement and higher demography ... More intense social relations would have thus led to increased heterarchy (Ehrenreich et al. 1995) and to an increased use of items of personal identifications and social display" (Perlčs 2001, 289-290).

Ključen konstitutiven element tako glinenih kot kamenih pečatnikov-žigov je na bazi izdelan motiv. Motive na bazah pečatnikov-žigov so ljudje v neolitiku zasnovali s kombiniranjem osnovnih likovnih elementov; to je točke, kroga in (ravne, lomljene, ukrivljene) črte. Nekatere, kompozicijsko preproste motive so zasnovali z repeticijo osnovnih elementov: pri motivu vglobljenih ali barbotinastih pik so tako večkrat ponovili likovni element točke, pri motivu cikcaka element lomljene črte, pri motivu koncentričnega kroga element kroga. Spet drugi motivi, kot npr. dvojna spirala, blodnjak ali meander, so bili kompozicijsko zahtevnejši, zato je njihovo snovanje zahtevalo tehtnejši premislek. Kot smo videli na primerih motiva blodnjaka in občrtanega križa (Sl. 14), so si njihovi tvorci pri izvedbi nekaterih pomagali z vklesanimi točkami, ki so omogočale lažjo in pravilno izvedbo željenega motiva v materialu, ki ni dopuščal napak.

Kompozicijsko preprosti kot tudi kompleksni motivi pa so imeli – in imajo še vedno – podoben učinek na gledalca: večkrat odtisnjeni na izbran material ustvarjajo močne in ritmične abstraktne vzorce, katerih optična dinamika je dosežena z napetostjo med motivom in podlago, z drobnimi asimetrijami v motivu, majhnimi razlikami med posameznimi odtisi kot tudi s kombiniranjem različnih barv za odtise (Skeates 2007, 194).

Ljudje so v neolitiku abstraktne geometrične vzorce odtiskovali na izbrane podlage predvsem na dva načina. Bazo kamnitega ali glinenega pečatnika-žiga so lahko odtisnili v mehkejšo podlago, kot je npr. testo, maslo, sir, vosek. Lahko pa so na bazo nanесли mineralen pigment z vezivom in bazo odtisnili na človeško kožo. Da bi bil odtis optimalen, je moral človek v obeh primerih pritisniti pečatnik-žig s pravokotno silo na podlago. Ker je ročaj pečatnikov-žigov največkrat oblikovan kot majhen zaobljen stožec, je človek dosegel najboljši oprijem, če je ročaj prijel med palec in kazalec, medtem ko so bili ostali prsti pokrčeni v pest. Če je bil ročaj pečatnika-žiga večji in debelejši, ga je lahko zaobjel v pest z vsemi prsti.

Rokovanje s pečatnikom-žigom z madžarskega najdišča Alpár–Nagyvárdomb (Makkay 1984, 10) pa je bilo drugačno. Gre namreč za enega od dveh poznanih pečatnikov-žigov, pri katerih je ročaj oblikovan na enak način kot pri pivskem posodju.¹¹ Še bolj nenavadno je, da ima

¹¹ Drug primer s takšnim ročajem prihaja z bolgarskega najdišča Drama–Merdžumekja (Makkay 2005, 16).

Slika 15: Najpogostejša načina rokovanja s pečatniki-žigi. Fotografiji: B. Širca.

Slika 16: Posebna oblika rokovanja s pečatnikom-žigom. Replika pečatnika-žiga z najdišča Alpár–Nagyvárdomb (Makkay 1984, Fig. IX: 6). Fotografija: B. Širca.

omenjeni pečatnik-žig desno od ročaja in vzporedno z njim v rahlo zaobljeni liniji vtisnjene tri ovalne poglobitve. Na levi strani ročaja in nasproti trem poglobljenim ovalom se nahaja še ena, večja poglobitev. Ta ni tako zelo jasno modelirana. Najverjetneje se je omenjeni pečatnik-žig prijelo tako, da se je položilo palec v večjo poglobitev, nasproti njemu pa v tri manjše poglobitve kazalec, sredinec in prstanec. Ročaj na sredini je služil kot dodatna opora roki, da ta med odtiskovanjem ne bi zdrsnila s pečatnika-žiga.

Svet neolitskega človeka je bil nasičen s preprostimi abstraktnimi vzorci. Geometrični motivi (pik, vzporednih ravni črt, cikcaka, križa, koncentričnega kroga, meandra) so se pojavljali odtisnjeni s pečatniki-žigi na izbranih (organskih) materialih. Podobni vzorci so bili naslikani in vrezani še na posodje, človeške, živalske figure, oltarje (Dzahnfezova 2003), zelo verjetno pa tudi vpleteni v košare, tekstil ter naslikani na stene hiš.¹² Preprosti abstraktni vzorci, nanešeni na površine predmetov, so tako ustvarjali, krepili in poglobljali vezi med ljudmi in predmeti kot tudi med ljudmi in socialnimi dogodki, ki so jih ti predmeti utelešali (Gell 2006). Pomene teh vizualnih znakov je določal kulturni kod neolitskega človeka: po eni strani so bili ti pomeni jasni in določeni, po drugi strani pa dvomni in fluidni (Skeates 2007, 194).

Dvojnost pomenov vizualnih znakov lahko prepoznamo tudi pri motivih, ki so jih ljudje s pečatniki-žigi odtiskovali na izbrane podlage. Odtisnjeni motivi so bili po eni strani indeks stila (in zato pomensko dvomni in fluidni). Stil je namreč kot konjunktura izbire materiala, tehnologije, produkcije, potrošnje ter dinamike okusa (Conkey 2006) določal načine, kako so ljudje krasili množico vsakodnevnih, običajnih kot tudi luksuznih in ritualnih predmetov. Ker je stil ali *poprečena različnost* (Wilk, 1995; 2004) arena, znotraj katere se določene razlike namenoma ohranjajo (njihovo izražanje je dovoljeno in omogočeno) in spet druge razlike namenoma dušijo, so bili nekateri motivi na pečatnikih-žigih rabljeni na zelo širokem prostoru (npr. motiv cikcaka in motiv spirale), spet drugi pa na zelo ozkem (npr. motiv plitvo vtisnjenih pik in motiv blodnjaka).

Po drugi strani pa so bili odtisnjeni motivi individualen simbol lastnikov pečatnikov-žigov (in zato pomensko

jasni in določeni). Kako in zakaj so ljudje v neolitiku izbrali določen geometrični motiv za svoj znak ter kakšno sporočilo je ta znak nosil, danes ne vemo. Pa vendar dostopni podatki o distribuciji pečatnikov-žigov na najdiščih kažejo, da so bili ti (verjetno) indeks posamičnega gospodinjstva oz. človeka, ki je živel v neolitski vasi.

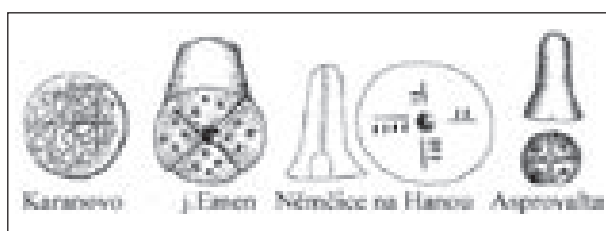
Kaj več o pomenu vizualnih znakov, reproduciranih na izbrane materiale, lahko povemo le v primeru dveh skupin pečatnikov-žigov. V prvo skupino umeščamo pečatnike-žige z bolgarskih najdišč Karanovo (Makkay 1984, 31), iz jame Emen (Makkay 1984, 19), grškega najdišča Asprovalta (Adam-Veleni et. al. 2002, 181) ter češkega najdišča Nēmčice na Hanou (Makkay 1984: 40).¹³ Nesimetričnost motiva, raba najbolj osnovnih, abstrahiranih elementov (pik in črt), uporaba vodoravnih in navpičnih črt kot ločnic med posamičnimi znaki (prim. Merlini 2005, 239-241) so tisti parametri, ki motive na naštetih pečatnikih-žigih približujejo jezikovnim ali številskim znakom (Sl. 17).

V drugo skupino umeščamo tiste pečatnike-žige, ki si delijo (skoraj) identične motive. Navedimo nekaj takih primerov: gotovo najbolj poznan in v literaturi tudi edini izpostavljen (prim. Halstead 1989; Perlčs 2001) je primer motiva blodnjaka. Ta se pojavi izdelan na treh pečatnikih-žigih z grškega prostora: na kamnitih pečatnikih-žigih iz Pyrassosa in Nessonisa ter na glinenem pečatniku-žigu iz Philie (Sl. 18).¹⁴ Zaporedje blodnjakovih »glavnih in stranskih poti« je na vseh treh starejšeneolitskih pečatnikih-žigih identično, prav tako tudi poglobitve na zaključkih oz. stikih blodnjakovih poti. Edini drobni razliki, ki ju lahko opazimo, sta naslednji: vklesane črte so na pečatniku-žigu iz Philie širše, na primerku iz Nessonisa pa na sredini osrednje navpične linije blodnjaka ne zasledimo poglobitve kot pri drugih dveh pečatnikih-žigih. Ena bolj zanimivih podrobnosti na predstavljenih pečatnikih-žigih so poglobitve na glinenem pečatniku-žigu iz Philie: kot smo že zapisali zgoraj, so takšne poglobitve na kamenih pečatnikih-žigih služile kot pomoč za lažje klesanje ravnih črt kompleksnejših motivov v kamnito podlago. Prav zato bi lahko morda sklepali, da se je človek, ki je izdelal

¹³ Čeprav omenjen bakrenodobni primerek ne sodi v geografski in kronološki okvir, znotraj katerega preučujemo pečatnike-žige, ga tu navajamo kot pečatnik-žig s specifično obliko motiva.

¹⁴ Halstead (1989) k naštetim pečatnikom-žigom prišteva še primerek iz Tsanglija. Ker je motiv blodnjaka na pečatniku-žigu iz Tsanglija zgolj okvirno podoben motivu na preostalih treh pečatnikih-žigih, ga izpuščamo.

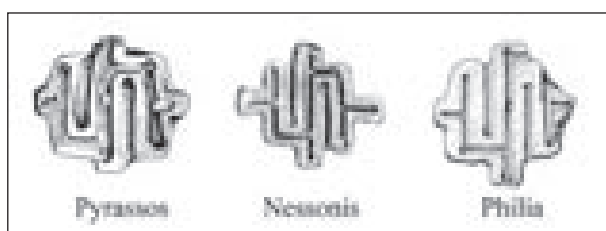
¹² O čemer lahko sklepamo zlasti s pomočjo etnografskih analogij (prim. Ortman 2000) in arheoloških podatkov za najdišče Çatal Höyük (Milojčić 1964).

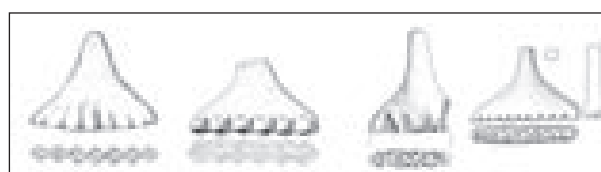
Slika 17: Primeri pečatnikov-žigov z nenavadnimi motivi, morda jezikovnimi/številskimi znaki (Makkay 1984, Fig. XXIII: 6; Fig. XXVII: 5, 8; Adam-Veleni 2002, Fig. 8).

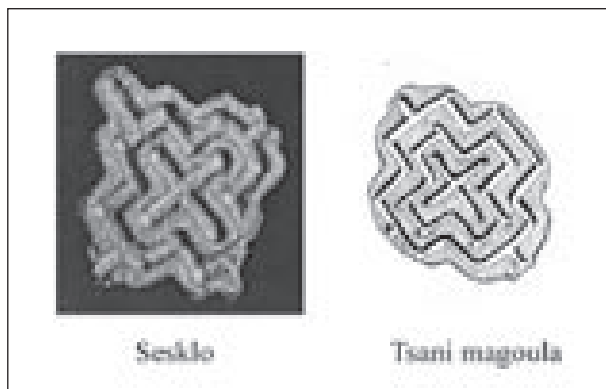
Slika 20: Pečatniki-žigi z identično modelirano bazo s plastično oblikovanim cikcak robom in osrednjo poglobitvijo (Todorova, Vajsov 1993, Fig. 167: 2, 4, 6).

Slika 18: Pečatniki-žigi z identičnim motivom blodnjaka (Makkay 1984, Fig. III: 1, 3, 4).

Slika 21: Pečatniki-žigi z identičnim motivom satovja z vtisnjenimi pikami. Z najdišč (od leve proti desni): Pilismarót-Basaharc, Znojmo, Piliny, Zwerndorf (Makkay 1984, Fig. XXVIII: 10, 11; 2005, Pl. 24: 86; Pl. 29: 118).

Slika 19: Pečatnika-žiga z identičnim motivom kompleksnega koncentričnega labirinta (Makkay 1984, Fig. XIII: 1; Arachoviti 1996, Fig. 280).

glinen pečatnik-žig iz Philie, zgledoval po enem od kamnitih primerkov, pri tem pa vestno kopiral tudi poglobitve, ki niso toliko vsebinski, ampak prej tehnični element motiva, vklesanega v kamnito podlago.

Nespregledljivo sta si med seboj podobna tudi kamnit pečatnik-žig iz Seskla in glinen pečatnik-žig s Tsani magoule (Sl. 19). Na obeh je upodobljen centralni križ, ki

je obrisan z lomljenimi črtami. S to razliko, da ima primer s Tsani magoule izdelana dva koncentrična obrisa okrog križa, pečatnik-žig iz Seskla pa le enega.

Na pečatnike-žige z enakim ali zelo podobnim motivom naletimo tudi zunaj grškega prostora. Enak princip oblikovanja pečatnika-žiga je tako značilen za tri z bolgarskega prostora prihajajoče pečatnike-žige. Za primerke z najdišč Kirdžali, Separeva Banja in Kovačevo je značilno, da imajo izdelano bazo s plastično oblikovanim cikcak robom in osrednjo poglobitvijo (Sl. 20).

Za konec navajam še primer bakrenodobnih pečatnikov-žigov, ki prihajajo z avstrijskega najdišča Zwerndorf, madžarskih Piliny in Pilismarót – Basaharc ter z moravskega najdišča Znojmo. Ker si naštetih primerki delijo skoraj povsem identičen motiv satovja z vtisnjenimi pikami, jih omenjam kljub temu, da presegajo prostorske in časovne koordinate pričujočega članka. Opozarjam tudi na to, da je pečatnik-žig z najdišča Pilismarót – Basaharc (Makkay 1984, 44) edini poleg pečatnika-žiga iz Sofie-Satine s prostora JV Evrope, ki je bil odkrit v grobu.

Morda bi lahko predstavljene primere pečatnikov-žigov z identičnimi motivi – podobno kot figurice sestavljivih nog (prim. Talalay 1993) – razumeli kot indeks socialnih

mrež, ki so obstajale med neolitskimi vasm. V okviru takih mrež so identični pečatniki-žigi prevzeli sekundarno funkcijo. Pomen orodij in znakov, ki so ga ta odtiskovala na izbran material, ni bil več vezan zgolj na posameznika/eno družino, pač pa je postal označevalec povezav med več posamezniki, družinami ali celotnimi skupnostmi bližnjih ali daljnih neolitskih vasi, ki so med seboj spletale vezi s trgovino na dolge razdalje, eksogamnimi porokami, raznimi obilicacijami ter prijateljstvi.

V neustavljivem toku časa so ti večplastni pomeni in informacije, zaobjeti v preprostem geometričnem motivu ter za neolitskega človeka tako očitni in enostavno berljivi, zbledeli in postali za nas nevidni. Ohranila so se le enigmatična orodja, ki večkrat nemo pričajo o želji svojih tvorcev, da bi sporočala čim dlje. Obrabljene baze (Chapman 2000, 85-91) nam tako pripovedujejo o tem, da so bili vsaj nekateri pečatniki-žigi rabljeni zelo dolgo. Morda so si jih ljudje predajali iz generacije v generacijo, vse dokler se niso poškodovali ali postali toliko obrabljeni, da niso več zmogli služiti svojemu osnovnemu namenu. Takrat so odvrženi pristali v odpadnih jamah znotraj vasi ali pozabljeni obležali na tleh hiš, delovnih prostorov in dvorišč (v nekaterih primerih so bili lahko pečatniki-žigi tudi formalno odloženi v grob, v depo ali v katero od naselbinskih struktur). V dolgem razponu let od trenutka namerne/nenamerne depozicije teh orodij in trenutka, ko so bila odkrita, pa se je še enkrat izkristalizirala trdoživost snovnega/materialnega proti krhkosti in minljivosti nesnovnega/socialnega v arheološkem zapisu (prim. Ingold 2007: 10). Čeprav je bila pozornost neolitskega človeka prav gotovo usmerjena k reproduciranim vizualnim znakom in njihovi vpetosti v ekonomske, socialne in ritualne prakse in čeprav je bil pečatnik-žig zgolj preprosto orodje, ki je služilo prenosu kodirane informacije na izbran material, je tok časa situacijo obrnil na glavo. Ker so edina dostopna, stopajo danes v ospredje prav orodja in delni, včasih zelo generalni odgovori, ki jih ponujajo, medtem ko bistveno – pomeni in kontekst reproduciranih vizualnih znakov – ostaja nerešljiva uganka.

Zaključek

Pečatniki in žigi so multifunkcionalna skupina predmetov, ki ostaja v rabi od neolitika pa vse do danes. Temeljna značilnost skupine, v okviru katere so dandanašnji v rabi tako različni predmeti, kot so uradni, poštni žigi, pintadere za poslikavo teles, žigi za žigosanje kruha, žigi za potisk tekstila, žigi za krašenje keramike in pečatniki, izvira iz fizičnih ponujenosti in omejitev predmetov samih. Te namreč določajo našete predmete kot orodja, namenjena reproduciranju vizualnih znakov na specifično podlago. Če našete predmete združuje princip reprodukcije, pa se med seboj bistveno razlikujejo po pomenskih mrežah, ki se tvorijo med njimi, ter drugimi kategorijami predmetov in ljudmi in ki jih lahko razbiramo iz kontekstov, v katerih ti predmeti živijo.

Enako velja tudi za neolitske pečatnike-žige JV Evrope. Različno modelirane baze in različni sledovi na njih (barve, ožganost in močna obraba) kažejo, da gre za orodja, rabljena na različne načine in zatorej vpeta v različne pomenske mreže. S pomočjo fizičnih omejitev pečatnikov-žigov, prepoznanih tekom eksperimenta, lahko sklepamo, da so ljudje preproste geometrične motive prej kot na trde reproducirali na mehke podlage. Bazo pečatnika-žiga so preprosto vtisnili v mehkejši material kot npr. v nespečen kruh, maslo, vosek, ipd. ali pa so na bazo nanесли barvo in motiv odtisnili na mehko podlago, najverjetneje na kožo. Morda so pečatnike-žige (redkeje) uporabljali tudi za termoodtiskovanje.

Analiza distribucijskih vzorcev pečatnikov-žigov v arheoloških kontekstih kaže, da so bili motivi indeks posameznika/gospodinjstva znotraj neolitske vasi. Po drugi strani prostorska distribucija pečatnikov-žigov z identičnim ali zelo podobnim motivom govori o tem, da so ti morda v določenem trenutku postali simbol različnih tipov socialnih interakcij med neolitskimi vasm. Obe hipotezi bo potrebno preveriti še na večjem vzorcu.

Na koncu velja še enkrat poudariti, da je bila perspektiva neolitskega človeka, vezana na fenomen pečatnikov-žigov diametralno nasprotna naši. Če je bila pozornost neolitskega človeka prav gotovo usmerjena predvsem k reproduciranim vizualnim znakom in njihovi vpetosti v ekonomske, socialne in ritualne prakse, pa se danes ukvarjamo predvsem s preprostimi orodju, ki so služila repliciranju vizualnih znakov na izbrane materiale, ter generalnimi odgovori, ki jih ta orodja ponujajo.

Bibliografija

- ADAM-VELENI, P., VIOLATZIS, M., KARATASSIOS, A., STANGOS, A. 2002, Neolithic Sites in the Interior of the Strymonic Gulf. Neolithic Settlement at Asprovalta. – *To Arhaiologiko Ergo sti Makedonia kai Thraki* 16, 171–190.
- ARACHOVITI, P. 1996a, 280. Stone seal. – V: PAPHANASSOPOULOS, G. A. (ur.), *Neolithic culture in Greece*. – Nicholas P. Goulandris foundation, Museum of Cycladic Art, Athens, 333.
- ARACHOVITI, P. 1996b, 281. Stone seal. – V: PAPHANASSOPOULOS, G. A. (ur.), *Neolithic culture in Greece*. – Nicholas P. Goulandris foundation, Museum of Cycladic Art, Athens, 333.
- BAILEY, D. W. 2000, *Balkan prehistory: exclusion, incorporation and identity*. Routledge, London, New York.
- BILBIJA, M. 1985, Cerje. Neolitsko naselje. – *Arheološki pregled* 1985, 35–36.
- BLEGEN, C. W. 1975, Neolithic Remains at Nemea. – *Hesperia* 44/3, 251–279.
- BUDJA, M. 1998, Clay tokens – accounting before writing in Eurasia. – *Documenta Praehistorica* 25, 219–235.
- BUDJA, M. 2003, Seals, contracts and tokens in the Balkans Early Neolithic: where in the puzzle. – *Documenta Praehistorica* 30, 115–130.
- CHAPMAN, J. 2000, *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of south-eastern Europe*. Routledge, London, New York.
- CONKEY, M. W. 2006, Style, Design and Function. – V: TILLEY, C., KEANE, W., KÜCHLER, S., ROWLANDS, M. in SPYER, P. (ur.), *Handbook of Material Culture*. – Thousand Oaks, Sage Publications, London, New Delhi, 355–372.
- CORNAGGIA CASTIGLONI, O. 1956, Origini e distribuzione delle pintaderas preistoriche “euro-asiatiche”. – *Rivista di Scienze Preistoriche* 11.
- CORNAGGIA CASTIGLONI, O. in CALEGARI G., 1978. Corpus delle pintaderas preistoriche italiane. Problematica, schede, iconografia. – *Memorie della Società Italiana di Scienze Naturali e del Museo Civico di Storia Naturale di Milano* 22, 7–41.
- ÇILINGIROĞLU, Ç. 2005, The concept of “Neolithic package”: considering its meaning and applicability. – *Documenta Praehistorica* 32, 1–13.
- DZHANFEZOVA, T. 2003, Neolithic Pintaderas in Bulgaria. – V: NIKOLOVA, L. (ur.), *Early Symbolic Systems for Communications in South-East Europe*. – BAR International Series 1139, 97–108.
- ELSTER, E. in NIKOLAIDOU, M. 2003. *Paralipómēna and Other Plastic Forms*. – V: ELSTER, E. S. in RENFREW, C. (ur.), *Prehistoric Sitagroi. Excavations in Northeast Greece, 1968-1970. Volume 2: The Final Report*. – Monumenta archaeologica 20, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, str. 421–442.
- GELL, A. 2006, *Umetnost in delovanje*. Študentska založba, Ljubljana.
- GHEORGHIU, D. 2008, Materiality, Experiment, Experientiality. – V: GHEORGHIU, D., SKEATES, R. (ur.), *Prehistoric Stamps. Theory and Experiments*. – Universităţii din Bucureşti, Bucureşti, 85–103.
- GIBSON, J. J. 1979, *The Ecological Approach to Visual Perception*. Houghton Mifflin, Boston.
- GIMBUTAS, M. 1989, Figurines and Cult Equipment: Their Role in the Reconstruction of Neolithic Religion. – V: GIMBUTAS, M., WINN, S., SHIMABUKU, D. (ur.), *Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*. – Monumenta archaeologica 14, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 171–227.
- HALSTEAD, P. 1995, From Sharing to Hoarding. – V: LAFFINEUR, R., NIEMEIER, W. D. (ur.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference*. – Aegaeum 12, Université de Liège, Liège, 11–21.
- HOSKINS, J. 2006, Agency, Biography and Objects. – V: TILLEY, C., KEANE, W., KÜCHLER, S., ROWLANDS, M. in SPYER, P. (ur.), *Handbook of Material Culture*. – Thousand Oaks, Sage Publications, London, New Delhi, 74–84.

- INGOLD, T. 2005, On weaving a basket. – V: *The Perception of the Environment. Essays on livelihood, dwelling and skill*. – Routledge, London, New York, 339–348.
- INGOLD, T. 2007, Materials against materiality. – *Archaeological Dialogues* 14/1, 1–16.
- KNAPPETT, C. 2005, *Thinking through material culture: an interdisciplinary perspective*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- KORKUTI, M. 1995, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- KURZYNSKI, K. 1996, "... und ihre Hosen nennen sie bracas". *Textilfunde und Textiltechnologie der Hallstatt- und Latènezeit und ihr Kontext*. – *Internationale Archäologie* 22, Marie Leidorf, Espelkamp.
- LAZAROVICI, G. 1995, *Din istoria Transilvaniei: (mileniul VI î. Ch.): Gura Baciului*. Muzeul National de Istorie a Trnasilvaniei, Cluj-Napoca.
- MACANOVA, V. 2000, Neolitsche Siedlung bei Rakitovo. Stratigraphie und Chronologie. – V: HILLER, S. in NIKOLOV, V. (ur.), *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. – Ferdinand Berger und Söhne, Horn, 59–74.
- MAKKAY, J. 1984, *Early Stamp Seals in South-east Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAKKAY, J. 2005, *Supplement to the Early Stamp Seals of South-East Europe*. J. Makkay, Budapest.
- MATSANOVA, V. 1996, Cult objects from the Early Neolithic Site at the town of Rakitovo. – *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji* 23, 105–127.
- MATSANOVA, V. 2003, Cult Practices in the Early Neolithic Village of Rakitovo. – V: NIKOLOVA, L. (ur.), *Early Symbolic Systems for Communications in South-East Europe*. – BAR International Series 1139, 65–70.
- MERLINI, M. 2005, Semiotic approach to the features of the 'Danube Script'. – *Documenta Praehistorica* 32, 233–251.
- MILOJČIĆ, V. 1964, Zur Frage der Herkunft des Mäanders und der Spirale bei der Bandkeramik Mitteleuropas. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 11, 57–80.
- MONTAGNARY KOKELJ, E. 2003, Evidence of long distance connections at the edge of the Balkans: economic or symbolic value. – V: NIKOLOVA, L. (ur.), *Early Symbolic Systems for Communications in South-East Europe*. – BAR International Series 1139, 361–369.
- NAUMOV, G. 2008, Neolithic stamps from the southern part of the Balkan peninsula. – V: GHEORHIU, D., SKATES, R. (ur.), *Prehistoric Stamps. Theory and Experiments*. – Universităţii din Bucureşti, Bucureşti, 43–85.
- NIKOLAIDOU, M. in ELSTER, E. S. 2003, Contextual Commentary, Phases I–V. – V: ELSTER, E. S. in RENFREW, C., (ur.), *Prehistoric Sitagroi. Excavations in Northeast Greece, 1968–1970. Volume 2: The Final Report*. – *Monumenta archaeologica* 20, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 453–468.
- NORMAN, D. 1998, *The Design of Everyday Things*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- ONASSOGLU, A. 1996, Seals. – V: PAPATHANASSOPOULOS, G. A. (ur.), *Neolithic culture in Greece*. – Nicholas P. Goulandris foundation, Museum of Cycladic Art, Athens, 163–164.
- ONASSOGLU, A. 1996, 281. Seal. – V: PAPATHANASSOPOULOS, G. A. (ur.), *Neolithic culture in Greece*. – Nicholas P. Goulandris foundation, Museum of Cycladic Art, Athens, 332.
- ORTMAN, S. 2000, Conceptual metaphor in the archaeological record: methods and an example from the American southwest. – *American Antiquity* 65, 613–645.
- PERLČS, C. 2001, *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- PRIJATELJ, A. 2007a, *Med neolitskimi pečatniki-žigi jugovzhodne Evrope* (diplomsko delo na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete). Ljubljana.
- PRIJATELJ, A. 2007b, Digging the Neolithic stamp-seals of SE Europe from archaeological deposits, texts and mental constructs. – *Documenta Praehistorica* 34, 231–256.

- PYKE, G. in YIOUNI, P. 1996, *The Excavation and the Ceramic Assemblage. Nea Nikomedeia I. The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964 directed by R. J. Rodden*. The British School at Athens, Athens.
- RADUNČEVA, A., MATSANOVA V., GATSOV I., KOVACHEV G., GEORGIEV G., CHAKALOVA E., BOZHILOVA, E. 2002, *Neolitno selishte do gr. Rakitovo*. – Razkopki i prouchvaniya 19, Gal-Iko, Sofija.
- RENFREW, C. 1986, The Excavated Areas. – V: RENFREW, C., GIMBUTAS, M., ELSTER, E. S. (ur.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Volume 1*. – Monumenta archaeologica 13, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, str. 175–224.
- RENFREW, C. 1987, Old Europe or Ancient East? The Clay Cylinders of Sitagroi. – *Proto-Indo-European, the Archaeology of a Linguistic Problem. Studies in honor of Maria Gimbutas*, 339–374.
- RENFREW, C. 2003, Special Clay Objects: Cylinders, Stamp Seals, Counters, Biconoids and Spheres. – V: ELSTER, E. S. in RENFREW, C., (ur.), *Prehistoric Sitagroi. Excavations in Northeast Greece, 1968-1970. Volume 2: The Final Report*. – Monumenta archaeologica 20, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 403–420.
- RIEFENSTAHL, L. 1976. *The People of Kau*. Collins, London.
- RODDEN, R. J. 1964, Recent discoveries from Prehistoric Macedonia. An interim report. – *Balkan Studies* 5, 109–124.
- SKEATES, R. 2007, Neolithic Stamps: Cultural Patterns, Processes and Potencies. – *Cambridge Archaeological Journal* 17/2, 183–198.
- TALALAY, L. E. 1993, *Dieties, Dolls and Devices. Neolithic Figurines from Franchti Cave, Greece*. – Excavations at Franchti Cave, Greece, Fascicle 9, Indiana University Press, Bloomington.
- THEOCHARIS, R. D. 1973, *Neolithic Greece*. – National Bank of Greece, Athens.
- TILLEY, C. 2007, Materiality in materials. – *Archaeological Dialogues* 14/1, 16–20.
- TODOROVA, H., VAJSOV I. 1993, *Novo kamenata epoha v Bulgarija*. Izdatelstvo nauka i iskustvo Sofij, Sofija.
- TÜRKCAN, A. 1997, Stamp seals. Çatalhöyük Archive reports. Çatalhöyük 1997 Archive Report. – Online: http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/1997/ar97_18.html
- TÜRKCAN, A. 2003, Stamp seals and clay figures. Çatalhöyük Archive reports. Çatalhöyük 2003 Archive Report. – Online: http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2003/ar03_16.html
- TÜRKCAN, A. 2004, Stamp seals. Çatalhöyük Archive reports. Çatalhöyük 2004 Archive Report. – Online: http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2004/ar04_26.html
- TÜRKCAN, A. 2005, Clay Stamp seals. Çatalhöyük Archive reports. Çatalhöyük 2005 Archive Report. – Online: http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2005/ar05_30.html
- YOUNGER J. G. 1995, A Balkan-Aegean-Anatolian Glyptic Koine in the Neolithic and EBA Periods. – Online: <http://people.ku.edu/~jyounger/articles/>
- WILK, R. 1995, Learning to be local in Belize: global systems of common difference. – V: MILLER, D. (ur.), *Worlds Apart: Modernity through the Prism of Local*. – Routledge, London, 110–133.
- WILK, R. 2004, Miss Universe, the Olmec and the valley of Oaxaca. – *Journal of Social Archaeology* 4/1, 81–89.
- ZDRAVKOVSKI, D. 2006, New Aspects of the Anzabegovo-Vršnik Cultural Group. – V: TASIĆ, N. in GROZDANOV, C. (ur.), *Homage to Milutin Garašanin*. – Cice-ro, Beograd, 99–110.